

דבר העורכים: תקשורת ימנית, דתית וחרדית בישראל

Editors' Introduction: Right-Wing, Religious, and Ultra-orthodox Media in Israel

מפת התקשורת הישראלית השתנתה רבות בעשורים האחרונים. אל כלי התקשורת הוותיקים הצטרפו גופי תקשורת חדשים רבים, שחלקם מזוהים במובהק עם הימין הפוליטי, עם הציבור הדתי והחרדי או עם קהילות חברתיות ותרבותיות מובחנות אחרות. לצד זאת, בישראל מתרחשים שני תהליכים חברתיים בולטים בשנים האחרונות, ובמיוחד לאחר השבעה באוקטובר: האחד הוא עליית כוחו של הימין הפוליטי ושל המגזר הדתי-לאומי והחרדי, והשני הוא התעצמות המחלוקת סביב מידת הגיוון בשיח התקשורתי. התפתחויות אלה אינן רק זרז לשינוי במבנה שוק התקשורת. הן משקפות תמורות רחבות בחברה: התחזקותן של קבוצות שבעבר ראו עצמן כמודרות מן המרחב התקשורתי המרכזי, עלייה בקיטוב הפוליטי, היחלשותם של מוקדי תיווך משותפים, ושינוי ביחסים בין התקשורת לזהות פוליטית ולפוליטיקאים.

הגיליון הנוכחי של **מסגרות מדיה** מוקדש לממשק בין שני תהליכים אלה, וכולל מאמרים שעוסקים באמצעי תקשורת ישראליים בעלי השקפת עולם דתית וימנית. בעידן המאופיין בריבוי מקורות מידע שאינם בהכרח מהימנים, בטכנולוגיות שמאפשרות הפצת מידע במהירות, בקיטוב פוליטי ובכרסום מעמדה של התקשורת הממוסדת, גובר הצורך בהבנת פעולתם של מרחבים תקשורתיים אידיאולוגיים וקהילתיים. התקשורת המגזרית נתפסה בעבר כמרחב משלים לתקשורת הממוסדת, מתוך הנחה כי קיים שיח משותף לחברה הישראלית כולה, וכי כלי התקשורת הממוסדים מבנים את סדר היום הציבורי ואת הערכים ההגמוניים. התקשורת הייעודית של קבוצות מיעוט נחשבה משנית, סוכן שדרכו מובנים דגשים או משמעויות ייחודיים למגזר אבל לא מערער על מרכזיותה של התקשורת הממוסדת. בשנים האחרונות גוברת המודעות לחשיבותה של התקשורת המגזרית ככלי להבניית זהות פוליטית וחברתית, ולהשפעתה על השיח הציבורי הכללי ועל אמצעי התקשורת הוותיקים. חלחול השיח המגזרי לתקשורת הממוסדת מחד גיסא, והדומיננטיות של שיח זה בהבניית מרחבים מובחנים לקבוצות

מיעוט מאידך גיסא, מציבים שאלות מחקריות חדשות באשר ליחסי הגומלין בין תקשורת, אידיאולוגיה, דת וחברה.

הגיליון המיוחד שלפניכם מבקש לבחון תהליכים אלה מבלי להניח מראש כי "תקשורת ימנית", "תקשורת דתית" או "תקשורת חרדית" הן קטגוריות אחידות. להפך: המאמרים מדגישים את הצורך להבחין בין תקשורת אידיאולוגית, תקשורת מגזרית ואתנית, תקשורת אלטרנטיבית, עיתונות מפלגתית או מגויסת, ופלטפורמות שבהן הזהות הקבוצתית היא רק אחד מבין כמה גורמים הקובעים אילו תכנים יתפרסמו. השאלה המרכזית איננה היכן ממוקם כלי תקשורת מסוים על הציר הפוליטי, אלא איזה תפקיד הוא ממלא עבור קהלו, כיצד הוא מגדיר מקצועיות עיתונאית, אילו יחסים יש לו עם השלטון ועם מוסדות אחרים, ואיזה סוג של מרחב ציבורי הוא מסייע ליצור.

מאמרה של אלינה ברדץ'-אלוב על התקשורת הישראלית בשפה הרוסית ממחישה היטב את המורכבות הזאת. אף שחלק ניכר מהציבור דובר הרוסית בישראל מזהה עם המרכז והימין, הממצאים אינם מצביעים על שדה תקשורתי בעל מיתוג ימני ברור. במקום זאת מצטיירת תמונה של מודל אתני-מסחרי היברידי, שבו גורמים שונים - שירות לקהילה, שפה, נגישות ואילוצים כלכליים - מעודדים דווקא עמימות אידיאולוגית. המאמר גם מצביע על פער בין-דורי בולט בצריכת תקשורת ברוסית ועל תהליכי היטמעות תקשורתית בקרב צעירים. בכך הוא מזכיר כי זהות פוליטית של ציבור מסוים אינה מתורגמת אוטומטית לזהות אידיאולוגית מוצהרת של כלי התקשורת המשרתים אותו.

מבט אחר על תקשורת מגזרית מוצג במסה של רועי לחמנוביץ' על מובילי דעה חרדים ברשת X בחודשים הראשונים למלחמת חרבות ברזל. לחמנוביץ' מתאר תנועה בין בידול מגזרי ובין הזדהות עם גורל לאומי משותף, ומציע את המושג "ישראלזציה רכה" לתיאור הניסיון לשמר את גבולות הזהות החרדית תוך פתיחות מסוימת לשיח הישראלי הכללי. המקרה מלמד כי תקשורת חרדית ודיגיטלית אינה רק מנגנון של הסתגרות ושימור גבולות; ברגעי משבר היא עשויה גם לשמש זירת תיווך בין המגזר לחברה הרחבה.

אפי פרידמן מתאר במסה אחרת את תפקידה של העיתונות החרדית בעיצוב גבולות קהילתיים ובשימורם, תוך התמקדות בקשרים שבין התפתחות היומונים החרדיים ובין מנגנוני צנזורה, ייצוג וזהות פנים קבוצתיים.

שני מאמרים נוספים בגיליון עוסקים באופן ישיר יותר ביחסים בין תקשורת, כוח ודמוקרטיה. נדיב מרדכי ושגיב ברהום מרחיבים את הדיון מן הארגון העיתונאי הבודד אל המערכת כולה. מאמרם על תקשורת ונסיגה דמוקרטית מציע מסגרת רב-ממדית

להבנת הדרכים שבהן ממשלות יכולות להשפיע על שדה התקשורת באמצעות דה-לגיטימציה, רגולציה, בעלות, פוליטיזציה של גופי פיקוח והקצאת משאבים.

מאמר זה מלווה בסימפוזיון תגובות, הממחיש כי שאלת היחסים בין ממשלה, תקשורת ודמוקרטיה שנויה בעצמה במחלוקת ונוגעת במישרין לשיח הציבורי הנוכחי בישראל. ענת סרגוסטי מקבלת במידה רבה את הבחנותיהם של המחברים, אך מבקשת להרחיב את התמונה באמצעות התבוננות בהיבטים נוספים שלה - היחסים בין נתניהו לתקשורת, משפטו של ראש הממשלה, החלחול של השיח הפוליטי לרשתות החברתיות, וכן האופן שבו סיקור המלחמה בעזה ממחיש את תרומתה של התקשורת עצמה לנסיגה הדמוקרטית. אדם שנער מוסיף ממד אחר לביקורת: הוא מדגיש כי התקשורת אינה רק מוסד שהשלטון מבקש ללכוד, אלא גם שחקן עצמאי המסוגל לתרום לתהליכי הנסיגה באמצעות נרמול בלתי-סימטרי של עמדות קיצון, הדרתם המתמשכת של קולות ערביים-פלסטיניים מן המיינסטרים התקשורתי, והתגייסותה של התקשורת בעת מלחמה, שעלולה לפגוע בזכות הציבור לדעת.

מנגד, דניאל זקן מציב סימני שאלה ביחס למידת ההתאמה של מודל הנסיגה הדמוקרטית למציאות התקשורתית בישראל. הוא מבחין בין ניסיונות מצד הממשלה לפגוע בעצמאות התקשורת ובין תוצאותיהם בפועל, ומדגיש כי רבים מן המהלכים הללו נבלמו. כמו כן, הוא טוען שבחלק מן הצעדים שהמחברים מפרשים כמנגנוני לכידה ניתן לראות ניסיונות לגיטימיים לביזור שוק התקשורת ולהרחבת הגיוון החברתי והאידיאולוגי בו, ומתייחס לאחריותה של התקשורת לירידה באמון הציבור בה. שגיא ברמק מציב ביקורת יסודית אף יותר, מנקודת מבט שמרנית, על עצם פרידיגמת הנסיגה הדמוקרטית. הוא מערער על ההנחות הנורמטיביות העומדות בבסיס המודל, רואה בחלק מהתחזקותה של הרשות המבצעת תגובת נגד למגמות מוסדיות קודמות, ומציג תפיסה הנשענת במידה רבה על תחרות בין כלי תקשורת ועל שוק רעיונות פתוח בלי התערבות מוסדית ורגולטורית.

איילה פנייבסקי, שוקי טאובסיג וחוה אגרי מציעים במאמרם על ערוץ 14 את המושג "אנטי-עיתונות" ומנסים לתרגמו למדדים אמפיריים. באמצעות ניתוח תכנים ששודרו בערוץ הם בוחנים ארבעה קריטריונים: יחס לשקרים בני-הפרכה ולתיאוריות קונספירציה, שיח של שנאה והסתה, מתקפות על עיתונאים וכלי תקשורת, והדהוד בלתי ביקורתי של מסרים ממשלתיים. מלבד הדיון שהמאמר מעורר סביב ערוץ 14, חשיבותו טמונה גם בשאלות הרחבות שהוא מציב בפני המחקר: מה הם המאפיינים של עיתונות מקצועית? והיכן עובר הגבול בין עיתונות בעלת עמדה אידיאולוגית ברורה - שהיא חלק לגיטימי ממערכת תקשורת פלורליסטית - ובין שימוש בחזות ובפרקטיקות של עיתונות החותר תחת הנורמות שעליהן נשענת עיתונות?

בחרנו ללוות גם מאמר זה בסימפוזיון תגובות, החושפות עד כמה עצם ההגדרה של "עיתונות" והאופן שבו יש למדוד את גבולותיה הפכו לעניין שנוי במחלוקת. אורנית קליין־שגריר מקבלת את הגדרתו הבסיסית של המודל ורואה ב"אנטי־עיתונות" חלק מתהליך רחב של החלשת התקשורת המקצועית והשידור הציבורי העצמאי. היא מתארת "תנועת מלקחיים", שבה טיפוח כלי תקשורת מגויסים מתקיים לצד הפעלת לחצים על גופי תקשורת אחרים ודה־לגיטימציה שלהם, ומדגישה את תפקידו האפשרי של שידור ציבורי עצמאי כגורם מאזן. גם עו"ד אלעד מן מסכים עם ההבחנה העקרונית שמציע המאמר, אך מעביר את הדיון אל המישור המשפטי והרגולטורי: לשיטתו, אין להסיק מן המודל הצדקה לשלילת חופש הביטוי, אולם יש לבחון באופן מדורג ושוויוני אילו זכויות יתר, הטבות ומשאבים ציבוריים ראוי לקשור לעמידה בתנאים מקצועיים של שקיפות, תיקון טעויות ואחריות.

מנגד, נסים כץ חולק על עצם האפיון הגורף של ערוץ 14 כ"אנטי־עיתונות". הוא טוען שהמאמר מטשטש את הגבול בין חדשות, פרשנות, סאטירה והבעת דעה, וכי בכך מושג זה עלול להפוך לכלי של "עבודת גבולות", הפוגע בלגיטימיות של עיתונות שמרנית ומפלגתית. הביקורת של אשר כהן מתמקדת במתודולוגיה של המודל, ובייחוד בקטגוריות של שקרים בני־הפרכה ותיאוריות קונספירציה. ארבע התגובות מציבות אפוא זו לצד זו שאלות נורמטיביות, משפטיות ומתודולוגיות.

המאמרים והתגובות להם משקפים את סדר היום הפוליטי וסוגיות מרכזיות שעומדות על הפרק בישראל של ימינו, כולל חקיקה לשינוי מפת התקשורת ומתן סמכויות מרחיקות לכת לשר התקשורת. סוגיות אלו עשויות להיות מוכרעות לכאן או לכאן בבחירות הקרובות. הקואליציה הנוכחית התחייבה להמשיך ולעסוק בשוק התקשורת, ובכלל זה לסגור את גלי צה"ל, לפגוע בעיתון **הארץ** ולהקים גופים מפקחים חדשים על כלי תקשורת. האופוזיציה התחייבה לקבור כוונות אלה ולבטל את החקיקה ואת החלטות הממשלה שקודמו בכנסת ה־25. המשך ההתקדמות בכיוון הפוליטי שאליו צועדת ישראל בשנים האחרונות ודאי יעצים ויחדד רבים מהשאלות והאתגרים שבהם עוסקים הכותבים, ושינוי הכיוון הפוליטי יעלה סוגיות חדשות לדיון.

אין ספק שיש צורך בפלורליזם תקשורתי וכי ביכולתו להרחיב את הייצוג של קבוצות מודרות ולהכניס למרחב הציבורי נקודות מבט שבעבר נדחקו לשוליים. עם זאת, השאיפה לפלורליזם אינה מבטלת את הצורך לבחון סטנדרטים עיתונאיים, יחסי כוח, שקיפות ותלות פוליטית, כמו גם את השלכותיהם של קיטוב ושל פיצול המרחב הציבורי. פלורליזם בלי מכנה משותף, ועם כלי תקשורת שמערערים את האמון הבסיסי במוסדות ציבוריים, אשר חותרים תחת אמון הציבור בתקשורת בכללותה, סופו שיוביל

לתוצאות שאינן מקדמות פלורליזם כי אם מחלישות את החברה והמדינה. כאשר שוק התקשורת נופל קורבן לרטוריקה פופוליסטית, הוא נעשה כפוף לאינטרסים פוליטיים ומשמש שופר של השלטון ואמצעי להנצחת כוחו, כפי שקרה בהונגריה בשנים האחרונות. שם, באופן אירוני, המועמד שזכה בשלטון לא קיבל סיקור, וודאי לא סיקור חיובי, באמצעי התקשורת שבשליטת המדינה, ובעיקר לא בכלי התקשורת הציבוריים שהיו בשליטת מפלגת פידו. ההיחלצות ממצב כזה בשוק התקשורת עשויה לקחת שנים רבות במקרה הטוב.

אנו מקווים שהגיליון הנוכחי יתרום למחקר שיטתי ומדויק יותר של התקשורת הימנית, הדתית והחרדית בישראל, ובעיקר יעודד עריכת מחקרים אמפיריים והשוואתיים שיבחנו את המוסדות, הקהלים, התכנים והפרקטיקות המרכיבים את שדה התקשורת המגוון והחשוב הזה.

תודות

תודה לאנשים שמסייעים להפקת כתב העת בהיבט המקצועי: המעצב המוכשר נדב אטיאס, אשר משלב את נושאי המאמרים בעיצוביו המקוריים לעמודי השער של הגיליונות; עורכת הלשון חבצלת שפירא, שמסייעת לכותבים לפרסם מאמרים מדויקים ובהירים יותר במקצועיות רבה; המעמדת והמעצבת הגרפית עינת פרלמן רוגל, אשר דואגת לנראות של המאמרים; תודה גם לגיא נקש ושחר דהן במכללת ספיר על התמיכה הטכנית באתר.

תודה לכל השותפים התומכים בכתב העת: האגודה הישראלית לתקשורת, מכללת ספיר והמרכז האקדמי הרב תחומי ירושלים. תודה לאבישי גרצ'וק, עוזר העורך, שמסייע לקדם את כתב העת ולתפעל אותו. תודה לד"ר האמה אבו־קשק ולמתרגם עלאא שלבייה על תרגום התקצירים ושמות הכותבים לערבית.

תודה מיוחדת לעמותת הצלחה - לקידום חברה הוגנת, על שיתוף הפעולה בהוצאתו לאור של הגיליון המיוחד ובהפקת אירוע ההשקה שלו. אנחנו מצטרפים לדברי ההקדמה לגיליון של ע"ד בן־ציון ציטרין, יו"ר העמותה, ומקווים לשיתופי פעולה נוספים בעתיד בין האקדמיה לחברה האזרחית.

פרופ' דורון שולצינר

ד"ר אינס גבל

עורכי הגיליון המיוחד